

**СКОРОХОД Л.І.,
кандидат історичних наук,
старший науковий
співробітник**

*Інститут світової
економіки і міжнародних
відносин НАН України*

**ОСОБЛИВОСТІ
БЛИЗЬКОСХІДНОЇ
ПОЛІТИКИ РОСІЇ
В ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ
1990-х РОКІВ**

Активізація політики Російської Федерації на близькосхідному напрямку¹, що має місце з середини 1990-х років, спричинила появу цілої низки наукових праць (насамперед, російських вчених), присвячених цій тематиці. Можна виокремити, принаймні, декілька пріоритетних напрямків досліджень: переосмислення радянської політики в близькосхідному регіоні²; осмислення нової ролі Росії на Близькому Сході, окреслення та структуризація російських національних інтересів в цьому регіоні³; аналіз участі Росії в процесі урегулювання близькосхідного конфлікту та формуванні нової системи регіональної безпеки на Близькому Сході⁴; дослідження сучасного стану та перспектив двосторонніх відносин Москви з ключовими державами близькосхідного регіону⁵. В роботах західних вчених (зокрема, Р.Даннройтера, Е.Румера) основна увага здебільше сконцентрована на тому, які наслідки матиме для регіону “повернення” Москви на Близький Схід⁶.

Разом з тим, ціла низка проблем російської близькосхідної політики другої половини 1990-х рр. поки що не знайшла достатнього висвітлення в сучасній історіографії. Перший блок питань пов'язаний із такими принциповими з точки зору розуміння сутності російської політики в регіоні проблемами як то: які чинники мали визначальний вплив на процес докорінної трансформації політики Москви в середині 1990-х рр., а, отже, чи є близькосхідна політика сучасної Росії в більшій мірі похідною від її глобального курсу (що в принципі було характерно для Радянського Союзу), чи ж вона формується на основі усвідомлення і чіткого визначення національних інтересів у цьому регіоні.

Другий блок питань, концентрувався навколо проблеми яким чином на практиці Москвою вирішується завдання “повернення” на Близький Схід? Чи це здійснюється шляхом відновлення створених ще Радянським Союзом структур і механізмів військово-політичних і економічних зв'язків із країнами регіону, чи буде зроблена спроба побудувати нову конструкцію взаємин на основі нових концептуальних установок, що базуються на усвідомленні власне національних інтересів Російської Федерації? Чи будуть використані елементи стратегії, що була апробована (і досить успішно) СРСР у 1950-1960-х роках для входження в регіон (у який особлива роль приділялася альтернативі), і якщо так, то якою буде роль альтернативи в новій близькосхідній стратегії Росії?

В даній статті автор висуває наступні *базові гіпотези*:

- кардинальні зміни близькосхідної політики Російської Федерації протягом 1990-х років, насамперед, були обумовлені складним і багато в чому суперечливим процесом становлення російської зовнішньої політики в цілому, осмисленням ролі і місця Москви в постбіполярному світі, а не є наслідком усвідомлення Москвою своїх національних інтересів у близькосхідному регіоні;
- “процес повернення” Росії в близькосхідний регіон відбувається переважно в рамках “радянської традиції”.

Після дезінтеграції Радянського Союзу курс Російської Федерації на міжнародній арені був спрямований на формування нового стабільного та демократичного світоустрою, основою якого мало стати російсько-американське партнерство. Запорукою становлення російсько-американського партнерства мало стати подолання “радянської спадщини” як у внутрішній, так і зовнішній політиці. Тогочасний міністр закордонних справ Російської Федерації А.В.Козирев наголошував: “...треба зосередитися на відродженні

Росії і ...відмова від імперської свідомості і руйнування тоталітарного режиму для цього абсолютно необхідні”⁸. Курс на зближення з країнами Заходу стає пріоритетом російської зовнішньої політики, що істотно вплинуло на формування близькосхідної політики Москви. На початку 1990-х рр. рельєфно відслідковується тенденція залежності близькосхідної політики Російської Федерації від західного напрямку її зовнішньополітичного курсу. Наслідком цього стала поява такого феномену як “залишення” Росією Близького Сходу, суть якого полягала у відмові Росії від проведення своєї близькосхідної політики в руслі “радянської традиції”⁹; у різкому скороченні традиційних зв'язків з арабським світом; істотному ослабленні позицій і престижу Москви на Близькому Сході.

Середині 1990-х рр. стала періодом докорінної трансформації російського зовнішньополітичного курсу, що стало наслідком принципово іншого бачення Москвою свого місця і ролі в сучасному світі, яке ґрунтувалося на засадах концепції багатопольярного світу. Трансформацію зовнішньополітичного курсу було спричинено насамперед тим, як зазначив міністр закордонних справ РФ І.С.Іванов, що “Не виправдалися ... сподівання на те, що на зміну біполярному протистоянню автоматично прийде партнерство в інтересах міжнародної стабільності. Більш того, силовий фактор не втратив свого значення, а лише змінив свою направленість”¹⁰. Більш того, наголошував І.С.Іванов: “... в політиці західних держав, особливо в останні два-три роки, окреслилось прагнення побудувати однополюсну модель світоустрою, ґрунтовану на домінуванні обмеженого кола найбільш розвинених держав на чолі з США. Ми знову бачимо рецидив “самовпевненості сили”, коли власна фінансово-економічна і військова міць розглядається як достатня основа для нав'язування своїх рецептів решті світу”¹¹. В цьому контексті спроби будь-якої держави чи групи держав сформувати однополюсну структуру системи міжнародних відносин оцінювалися офіційною Москвою як спроби послабити політичний, економічний і військовий вплив Росії в світі, що в “Концепції національної безпеки Російської Федерації” віднесено до категорії основних зовнішніх загроз національній безпеці Росії¹¹.

Таким чином, концепція багатопольярності не просто констатація можливого на перспективу стану системи міжнародних відносин, але й, що уявляється важливим, має активну практичну спрямованість: зовнішньополітичний курс Російської Федерації спрямований на цілеспрямоване формування саме такого типу світоустрою і передбачає створення системи противаг США шляхом налагодження тісного

співробітництва Росії із самостійними центрами сили на глобальному та регіональному рівнях. Отже, в середині 1990-х рр., як зазначає російський політолог Ю.Федоров, “орієнтацію на поступове зближення із Заходом змінили цілеспрямовані спроби обмежити вплив США, НАТО і євроатлантичної цивілізації і цілому”¹³. Саме трансформація концептуального забезпечення зовнішньої політики РФ в середині 1990-х рр. стало визначальним чинником активізації російської політики на Близькому Сході. Стосовно близькосхідного напрямку російської політики в Концепції зовнішньої політики Російської Федерації наголошується, що “пріоритетним завданням Росії буде відновлення та зміцнення її позицій, особливо економічних, в цьому багатому і важливому для наших інтересів районі світу”¹⁴. Мета відновлення втрачених позицій на Близькому Сході, як наголошував міністр закордонних справ РФ І.С.Іванов, полягає, насамперед, в терміновому “відновленні всебічного співробітництва з нашими партнерами на Близькому Сході і в Північній Африці”¹⁵.

З другої половини 1990-х років політика Кремля на Близькому Сході була спрямована на перетворення Росії в постійну величину в близькосхідному регіоні, що апріорі передбачало, що жодна з ключових проблем, що мають регіональне звучання, не повинна бути вирішена без участі або ж без врахування інтересів Російської Федерації. Така ціль багато в чому співзвучна з тими цілями, що були проголошені Радянським Союзом; однак на відміну від радянського трактування це завдання не мало яскраво вираженої ідеологічної домінантності й апріорі не припускало ні прямого політичного протистояння зі США, притаманного періоду “холодної війни”, ні мілітаризацію курсу для досягнення цілі (нарощування військової присутності в регіоні та масштабних поставок озброєння союзникам).

В другій половині 1990-х рр. альтернатива стає важливим елементом російської близькосхідної політики, а її висунування розглядається Кремлем як необхідна умова повернення в регіон. Від того, чи зможе реально Москва запропонувати арабським країнам альтернативу Заходу, залежав успіх нової російської близькосхідної політики. Звертає на себе увагу принципова відмінність сутності альтернативи, запропонованої країнам близькосхідного регіону Росією і Радянським Союзом. Сутнісним змістом радянської альтернативи (якщо абстрагуватися від її ідеологічного спрямування) стало пропонування з боку СРСР арабським державам своєї версії модернізації суспільства, яка принципово відрізнялася від західної моделі; зокрема, вона не передбачала впровадження західних цінностей і західного типу демократії, а ґрун-

тувалася на стандартах, що були більш близькі до традиційних арабських суспільств і були більш прийнятними для місцевої політичної еліти, що прийшла до влади після одержання незалежності, дозволяючи їй зберігати в своїх руках традиційні механізми керування суспільством. Специфіка радянської моделі (зокрема, в її трактуванні арабськими політиками та на рівні її практичної апробації) полягала в тому, що об'єктивно процес модернізації був спрямований не стільки на трансформацію суспільства як системи, скільки на перетворення держави в регіональний "центр сили" шляхом підтягування військово-економічного комплексу до необхідних параметрів центральної держави. Успіх радянської близькосхідної політики безпосередньо залежав від реальних можливостей забезпечити практичну реалізацію альтернативи в арабських державах, що, у свою чергу, виявляло безпосередній зв'язок і залежність радянської політики від стану, динаміки розвитку радянського науково-технічного, економічного і військового потенціалу, а також конкурентоздатності СРСР у цих сферах на світовій арені. Пострадянська Росія, враховуючи кризовий стан економіки, апіорі не здатна була запропонувати країнам Близького Сходу такої альтернативи такого типу.

В другій половині 1990-х рр. Російська Федерація на концептуальному рівні запропонувала країнам Близького Сходу альтернативу принципово іншого плану. "...альтернатива, яку ми пропонуємо, зазначив міністр закордонних справ РФ І.С.Іванов – будівництво демократичної багатополлярної системи міжнародних відносин..."¹⁶. Таким чином, якщо СРСР трактував альтернативу як вибір моделі модернізації суспільства, то Росія пропонує альтернативу ролі і місцю, що відведені країнам Близького Сходу у структурі монополярного світу.

Реалізація на практиці нової російської альтернативи, запропонованої близькосхідним державам, передбачала створення системи протидії США в регіоні і найбільш вірогідними союзниками Москви при досягненні цієї мети могли стати, насамперед, такі країни як Ірак та Іран. В цьому контексті деякі західні автори, зокрема Р.Даннройтер, наголошують на тому, що пострадянська Росія, хоч і в меншій мірі, але все ж "продовжує залежати у своєму впливові в регіоні від підтримки тих держав, які залишилися з тієї чи іншої причини виключені із кола регіональних союзників і друзів США"¹⁷. Акцент на переважному розвитку зв'язків з Іраном і Іраком у структурі двосторонніх відносин Росії з країнами Близького Сходу на перспективу буде мати обмежений ефект з точки зору утвердження Москви в близькосхідному регіоні в якості одного з глобальних

центрів сили. Безсумнівно, активні відносини з Багдадом і Тегераном як регіональними центрами сили дозволяють Москві вирішувати ряд задач, що були поставлені перед російською політикою на Близькому Сході. У торгово-економічній сфері розвиток відносин з цими державами визначається економічною вигодою; у геополітичному плані – нейтралізацією небажаного впливу Ірану в південній зоні пострадянського простору й обмеженням впливу США на Близькому Сході. Разом з тим, ні Іран, ні Ірак не є прямими учасниками арабо-ізраїльського конфлікту і, відповідно, процесу близькосхідного урегулювання, а їхній вплив на даний момент на динаміку близькосхідних міжнародних відносин у силу ряду причин є обмеженим. Отже, ці держави не можуть узяти на себе функції поширення російського впливу на Близькому Сході, а, отже, не здатні забезпечити утвердження сильних позицій Москви в регіоні.

Є певні підстави вважати, що “повернення” Росії на Близький Схід несе в собі і деякі елементи “радянської альтернативи”, зокрема, в її арабському тлумаченні. Це пов'язано із специфікою сучасного стану системи міжнародних відносин на Близькому Сході, визначальними рисами якої, на нашу думку, є наступні: відносини між акторами системи як і раніше детермінується в першу чергу силовими параметрами держав; домінування конфронтаційної біполярної логіки мислення, яка ґрунтується на тезі, що в основі безпечного існування може лежати лише сила стримування; загострення боротьби на рівні проєктів-планів формування “нового Близького Сходу” як відображення боротьби за лідерство в регіоні тощо. В руслі вищезгаданих тенденцій “повернення” Російської Федерації на Близький Схід розглядається деякими арабськими країнами не тільки як чинник обмеження гіпотетичного тиску США в процесі урегулювання арабо-ізраїльського конфлікту, але й як відновлення опори для формування (або, принаймні, підтримання на відповідному рівні) параметрів центросилової держави. В цьому контексті лідери деяких арабських держав і сьогодні розглядають присутність Росії на Близькому Сході як альтернативу США, як силу, що здатна протидіяти тим тенденціям, які, на їх думку, були започатковані в регіоні під впливом політики Вашингтону (наприклад, процес демократизації). Отже, не виключається ймовірність того, що “повернення” Москви в близькосхідний регіон може супроводжуватися зміцненням позицій деяких політичних режимів в близькосхідних країнах (наприклад, в Лівії, в Ірані, в Сирії), які не розглядаються США в якості регіональних союзників.

Нова російська близькосхідна політика також спрямована на підвищення статусу Москви у вирішенні ключових проблем регіону (арабо-ізраїльський конфлікт, нерозповсюдження зброї масового знищення, формування регіональної системи безпеки і т.д.). Це, насамперед, стосується участі Кремля у вирішенні близькосхідної проблеми, що була і багато в чому залишається і сьогодні тим ядром, навколо якого обертається вся система близькосхідних відносин. Зазначимо, що як арабські країни, так і Ізраїль саме під таким кутом розглядають розбудову своїх відносин з Російською Федерацією. Їх зацікавленість у відновленні та подальшому інтенсивному розвитку масштабних відносин з Росією, як справедливо наголошують відомі російські вчені Г.Г.Косач та О.С.Мелкумян “залежить від того, як остання буде брати участь в близькосхідному мирному процесі, інші ж аспекти взаємовідносин похідні від вирішення цього питання”¹⁸. Таким чином, результативність російської політики “повернення” на Близький Схід безпосередньо залежить від спроможності Москви стати впливовим актором близькосхідного мирного процесу. В умовах ослаблення позицій Москви на Близькому Сході, із втратою Кремлем реального впливу на динаміку і спрямованість близькосхідного мирного процесу передумовою успішного “входження” пострадянської Росії в близькосхідний регіон могло стати більш чи менш тривале (принаймні, до моменту посилення російських позицій у регіоні) збереження арабо-ізраїльського протистояння та певних труднощів у розгортанні під егідою США мирного процесу.

Зазначимо, що наявність відповідного рівня конфліктного потенціалу на Близькому Сході було основою для постійної присутності наддержав в регіоні за часів “холодної війни”. Зокрема, Радянський Союз використовував перманентність арабо-ізраїльського конфлікту для посилення своїх позицій в арабському світі, активно пропагуючи тезу про те, що Москва – захисник законних прав арабських держав (і, у першу чергу, палестинського народу), а Вашингтон є знаряддя у руках Ізраїлю. Акцентуючи увагу на антиарабській позиції США, Кремль прагнув підсилити антиамериканські антизахідні настрої в регіоні, що створювало ґрунт для надання ідеї “арабської єдності” “антиімперіалістичної” спрямованості. Однак Російська Федерація не пов’язує свою майбутню постійну присутність на Близькому Сході з неурегульованістю регіональної ситуації. На відміну від Радянського Союзу, Росія не розглядає арабо-ізраїльський конфлікт (і, відповідно, близькосхідний мирний процес) як інструмент послаблення американсь-

ких позицій в близькосхідному регіоні, тобто не розглядає в контексті глобального протистояння з США, що являло собою конфлікт з “нульовою сумою”, при якому виграш однієї сторони автоматично розглядається як поразка іншої. Більш того, Росія, очевидно, не буде зацікавлена і в формуванні зон свого особливого впливу в рамках геополітичного близькосхідного простору, на кшталт тих які створював СРСР. Останнє пов'язано із зростанням ймовірності загострення відносин Москви з Вашингтоном та відновленням блокового протистояння в близькосхідному регіоні, що суперечить нинішнім інтересам Росії. Як наслідок, Москва, хоч і ставить за мету активно розвивати стосунки з основними учасниками конфлікту (в рівній мірі як з Ізраїлем, так і арабськими країнами), проте не вибудовує відносин з ними на засадах незаперечної підтримки позиції однієї із сторін конфлікту. В цьому контексті підтримка з боку Кремля миротворчих зусиль США чи інших акторів міжнародних відносин не суперечить принципам нової близькосхідної політики Росії. Таким чином, зацікавленість Москви в збереженні протиріч між країнами близькосхідного регіону можна розглядати в якості непостійного чинника російської близькосхідної політики, притаманного лише періоду “повернення” Росії на Близький Схід. Однак за певних умов (зокрема, якщо процес мирного врегулювання на Близькому Сході буде і надалі розвиватися без участі Росії або ж без адекватного врахування її інтересів) він може перетворитися на константу близькосхідної російської політики.

У період перебування на посаді міністра закордонних справ РФ Є.М.Примакова особливо рельєфно прослідковується прагнення Росії розширити свою участь у вирішенні ключових регіональних проблем шляхом висунування масштабних ініціатив, які, наш погляд, були спрямовані, насамперед, на утвердження позитивного іміджу Росії як сильної держави в близькосхідному регіоні. Показова в цьому плані є ініціатива, з якою виступив наприкінці жовтня 1997 року під час перебування в Каїрі Є.М.Примаков. Суть ініціативи полягала в прийнятті Кодексу поведінки в сфері безпеки для Близького Сходу¹⁹. В останні роки (зокрема, після подій вересня 2001 р.) Росія не виступала з масштабними ініціативами стосовного близькосхідного урегулювання, обмежуючи свою участь в мирному процесі проведенням переговорів з керівництвом ряду арабських держав, Ізраїлю і Палестинської Національної Автономії та підтримкою ініціатив та планів, що пропонуються США, Європейським Союзом та арабськими країнами, зокрема Саудівською Аравією.

Росія також взяла курс на розширення своїх відносин із Сирією, центросиловою державою, яка є одним із ключових акторів близькосхідного мирного процесу, двосторонні стосунки з якою в першій половині 1990-х рр. практично були “заморожені”. У червні 1997 р. російський посол у Дамаску заявив про поновлення постачань російської зброї в Сирію, сума яких за оцінками західних фахівців, складає 3 млрд. дол.²⁰. У 1997 р. Росія і Сирія відновили переговори стосовно умов виплати Сирією заборгованості російській стороні (близько 11 млрд. дол.); неурегульованість цієї проблеми була серйозним гальмом для нормалізації російсько-сирійських відносин у всіх сферах²¹. Ці кроки відкривають певні перспективи для розширення двосторонніх російсько-сирійських відносин, але, що уявляється важливим, свідчить про те, що зростає роль Сирії на шкалі зовнішньополітичних інтересів Росії на Близькому Сході в якості держави, яка здатна взяти на себе функції поширення російського впливу в регіоні.

Таким чином, зовнішньополітична діяльність Російської Федерації на Близькому Сході в другій половині 1990-х рр. з огляду на її цілі та засоби їх практичного забезпечення, в основному відбувалася в рамках “радянської традиції”. Останнє пов'язано не стільки з проблемою наступності²², скільки обумовлено об'єктивними чинниками: слабкістю економічного потенціалу Росії при збереженні її значних військово-технічних можливостях.

ПОСИЛАННЯ

- ¹ Відомі російські фахівці Г.Г.Косач та О.С.Мелкумян ставлять під сумнів активізацію російської політики на Близькому Сході як таку. На їх думку, “на фоні активної політики, яку проводять Сполучені Штати, європейські і арабські держави в регіоні, російські кроки, спрямовані на пом'якшення ізраїльсько-палестинського протистояння, виглядають в кращому випадку декларативними, якщо не сказати протокольними”. (Косач Г., Мелкумян Е. Ближний Восток в российской внешней политике // *Мировая экономика и международные отношения*. – 2002. – № 9. – С.38). Погоджуючись в цілому з цією тезою, слід зауважити, що нинішню російську близькосхідну політику відзначає більша активність порівняно із періодом першої половини 1990-х рр.; при цьому сам факт активізації політики ще не свідчить про її результативність, а свідчить лише про наміри держави.

- 2 Васильев А.М. Россия на Ближнем и Среднем Востоке: от мессианства к прагматизму. – Москва: Наука, 1993; Пырлин Е.Д. Трудный и долгий путь к миру. Взгляд из Москвы на проблему ближневосточного урегулирования. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2002.
- 3 Исаев В.А., Филоник А.О. Экономические интересы России в арабском мире // Ближний Восток и современность. – Москва: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 1996. – С.49-90; Хрусталева М.А. Политика России на Ближнем и Среднем Востоке в 90-е годы // Внешняя политика Российской Федерации 1992 – 1999. – Москва: МГИМО, 2000. – С.270-294; Хазанов А.М. Политика России на Ближнем и Среднем Востоке // Международные отношения на Ближнем и Среднем Востоке и политика России на рубеже XXI века. – Москва: Издательство “Немыкин & Шулек Ко”, 2000. – С.37 – 49.
- 4 Бакланов А.Г. Ближний Восток: региональная безопасность и интересы России. – Москва: Издательство МГИМО, 1999; Пырлин Е.Д. Проблема ближневосточного урегулирования в контексте российско-американских отношений // Ближний Восток: проблемы региональной безопасности. – Москва: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока, 2000. – С.194-206.
- 5 Ахмедов В.М. Сирийский вектор ближневосточной политики России // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – М., 2002. – №2. – С.99-112; Агарков А. Российско-иракские отношения на новом этапе сотрудничества: проблемы и перспективы // Восток и Россия на рубеже XXI века. – Москва, 1998.
- 6 Rumer E.B. Dangerous Drift: Russia's Middle East Policy. – Washington: The Washington Institute for Near East Policy, 2000; Dannreuther R. Is Russia Returning to the Middle East? // Security Dialogue. – September 1998. – Vol. 29. – № 3. – P.345-358.
- 7 На цьому акцентує увагу американський дослідник Е.Румер, який стверджує: “Радянський Союз, хоч і був важливим гравцем на Близькому Сході, був зацікавлений в регіоні головним чином в контексті глобального змагання з США” (Rumer E.B. Dangerous Drift: Russia's Middle East Policy. – Washington: The Washington Institute for Near East Policy, 2000. – P. 5.)
- 8 Возрождение дипломатии России // Международная жизнь. – 1991. – №2. – 143.
- 9 На думку російського дослідника Є.Д.Пирліна Москва не тільки відмовилася від “радянської традиції”, але й по суті не завжди виконувала взяті на себе зобов'язання як правонаступник СРСР. “З жалем приходиться констатувати, – зазначає Є.Д.Пирлін, – що російська сторона як правонаступник СРСР не дотримувалась положень укладених раніше договорів і угод з близькосхідними державами, зокрема радянсько-іракського і радянсько-сирійського договорів про дружбу і співробітництво, в яких передбачалося проведення двосторонніх консультацій з найбільш гострих питань становища в світі і близькосхідному регіоні”. (Пырлин Е.Д. Трудный и долгий путь к миру. Взгляд из Москвы на проблему ближневосточного урегулирования. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2002. – С. 451.)
- 10 Иванов И. Россия и мир на рубеже тысячелетий // Международная жизнь. – 2000. – № 6. – С. 5.
- 11 Там само.
- 12 Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Независимое военное обозрение. – 2000. – 14 июля.
- 13 Федоров Ю. Кризис внешней политики России: концептуальный аспект // Pro et Contra. – Зима – Весна 2001. – Том 6. – № 1-2. – С.36-37.

- ¹⁴ Концепция внешней политики Российской Федерации // Независимая газета. – 2000. – 11 июля.
- ¹⁵ Иванов И.С. Новая российская дипломатия. Десять лет внешней политики страны. – Москва: ОЛМА – ПРЕСС, 2002. – С.166.
- ¹⁶ Иванов И. Россия и мир на рубеже тысячелетий // Международная жизнь. – 2000. – №6. – С. 6.
- ¹⁷ Dannreuther R. Is Russia Returning to the Middle East? // Security Dialogue. – September 1998. – Vol. 29. – № 3. – P. 347.
- ¹⁸ Косач Г., Мелкумян Е. Ближний Восток в российской внешней политике // Мировая экономика и международные отношения. – 2002. – № 9. – С.45.
- ¹⁹ Дипломатический вестник Министерства иностранных дел России. – 1997. – № 11. – С.27.
- ²⁰ Cordesman A.H. Israel and Syria: The New Strategic and Military Realities after the Death of Hafez Assad. – Washington: CSIS. 2000. – С. 12.
- ²¹ Ахмедов В.М. Сирийский вектор ближневосточной политики России // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность. – 2002. – №2. – С. 108.
- ²² Міністр закордонних справ РФ І.С.Іванов наголошує, що “...формування нової зовнішньої політики Росії з самого початку набуло характеру творчого процесу і об’єктивно пішло по шляху складного синтезу радянської спадщини, російських дипломатичних традицій, що відроджуються, і принципово нових підходів, що диктуються кардинальними змінами в країні і на світовій арені” (Іванов І.С. Новая российская дипломатия. Десять лет внешней политики страны. – Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С.27.).

Надійшла до редакції 10.01.2003